

Троцька А. І.,
аспірант кафедри філософії
права та юридичної логіки
Національної академії
внутрішніх справ

ВИВЧЕННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА ЯК ЗАПОРУКА ПІДГОТОВКИ ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ ЮРИДИЧНИХ КАДРІВ У РОСІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Досліджено маловідому наукову проблему вітчизняного правознавства – соціально-педагогічний та евристично-пізнавальний потенціал римського права як науки та навчальної дисципліни в Росії першої половини ХІХ століття.

Ключові слова: римське право, викладання римського права, юридична освіта, університети, античні старожитності.

Исследовано малоизвестную научную проблему отечественного правоведения – социально-педагогический и эвристическо-познавательный потенциал римского права как науки и учебной дисциплины в России первой половины ХІХ века.

Ключевые слова: римское право, преподавание римского права, юридическое образование, университеты, античные древности.

To research a little-known scientific problems in domestic jurisprudence – the elucidation of socio-pedagogical and heuristic cognitive capacity of Roman law as a science and discipline in the first half of the nineteenth century.

Keywords: Roman law, the teaching of Roman law, legal education, universities, ancient antiquities.

Актуальність теми цієї статті обумовлена потребою перегляду підходів до організації та змістовного наповнення юридичної освіти в Україні. Попри усі, так звані реформи, у сфері юридичної освіти, ми стикаємося з низьким рівнем підготовки фахівців-юристів, чому не в останню чергу «сприяє» і відмова від фундаментальності у виборі навчальних дисциплін. Саме тому завданням цієї статті є актуалізація філософсько-правового, історико-правового та освітянського потенціалу вивчення римського права в Росії в першій половині ХІХ століття.

Наукове вивчення та переосмислення положень римського права на вітчизняних теренах можна датувати першою половиною ХІХ століття, з часу створення значної кількості університетів в Російській імперії як науково-навчальних осередків. В силу історичних обставин розвиток російської цивілістики вказаного періоду сьогодні

залишається малорозробленим, оскільки спеціальна література з цієї проблематики відсутня, окрім того відсутні бібліографічні довідники з цієї теми, велика кількість книг втрачена, курси професорів, які читалися студентам, так і залишилися неопублікованими, наукові праці, присвячені питанням римського права, публікувалися за кордоном, значна кількість праць (і дисертацій) були написані латиною. Єдиним джерелом відомостей про розвиток вітчизняної романістики і цивілістики в XIX столітті залишаються періодичні видання, зокрема Журнал Міністерства народної освіти (ЖМНО) – один з найстаріших журналів, який почав виходити у Санкт-Петербурзі в 1834 році. Роль і значення цього журналу для дослідження розвитку вітчизняної цивілістики початку XIX століття переконливо довела сучасна російська вчена О. Кармазіна [1].

Варто зазначити, що до 30-х років XIX століття в Росії уже склалися традиції вивчення і викладання римського права й усі університети тодішньої Імперії мали своїх висококваліфікованих фахівців у цій галузі. На цей період припадає також спільна ініціатива уряду і Міністерства народної освіти відкриття у всіх вищих навчальних закладах кафедр римського права та надання університетам статусу центрів вивчення римського права: «Устав высших учебных заведений» (1804 р.) вимагав наявності кафедр римського права; указ імператора Олександра I (1809 р.) визначав римське право «одним із головних предметів, про які повинні мати уявлення молоді люди, які присвячують себе статській службі» [1, с. 221]. О. Кармазіна вважає, що особлива увага властей імущих до ролі і місця римського права в університетських програмах початку XIX століття була викликана тим, що в Росії, так само як і в багатьох європейських країнах, актуальним соціальним завданням було створення єдиного зводу законів. Історичним документом є доповідна записка М.М. Сперанського імператору Миколі I (цитуються мовою оригіналу): «Для установления на твердых основаниях правосудия в государстве нужны: 1) ясные и твердые законы и 2) знающие судьи и законоведы. Меры, с 1826 г. приняты, представляют основательную надежду в совершении первого из сих двух предположений: нужно помыслить о втором. Обучение Российского законовещения в университетах наших доселе не могло иметь успеха по двум причинам: 1) по недостатку учебных книг; 2) по недостатку учителей. Две учебные книги: одну для учителей, другую для учащихся, необходимо должно составить. Труд сей немаловажен, но составлением сводов и уложений он будет облегчен, и есть надежда, что во 2-м Отделении он может быть совершен. Приготовление учителей представляет более трудности. Здесь должно начать почти с самого первого образования. Должно сперва снабдить каждый университет двумя или хотя одним русским профессором прав, приуготовленным исключительно для сей части. К сему приуготовлению университеты наши мало представляют способов. В них есть кафедры римского права; но в Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском университетах это пустой образ; ибо как учиться римскому праву без латинского языка? В других университетах, может быть, более успехов: в Дерпте – в правах римском и немецком, в Вильне – в римском и польском; но, к сожалению, нигде в российском» [2].

У 30-роках XIX століття під керівництвом графа М.М. Сперанського були створені «Полное собрание законов Российской Империи» (1830 р.) і «Свод законов» (1832р.), але ці кодифікації стали результатом клопіткої праці науковців. Для проведення серйозної великомасштабної кодифікаційної роботи необхідно було опиратися на загальні, теоретичні начала та мати чітко-вироблений понятійний апарат. Цьому передувала проблема нехватки кваліфікованих юридичних кадрів. Російська юридична наука, яка щойно народилася, не мала ще власних теоретичних досліджень у цій галузі, а тому роль і значення римського права, на якому базувалося все континентальне право, були винятковими. Для подолання цієї труднощі уряд прийняв рішення вибрати найкращих студентів духовних семінарій, відкомандирувати їх до II відділу власної Його Імператорської Величності канцелярії і в подальшому відправити їх для навчання в Берлінський університет (перші студенти прибули до Берліну у 1829 році). Студенти з Росії привезли до Берліну записку від М. М. Сперанського, в якій висловлювалися побажання щодо підготовки студентів, зокрема: «спеціальне призначення цих молодих людей – стати з часом професорами законодавства, але бажано, щоб це призначення не було винятковим і молоді люди могли в той же час бути призначені у різні галузі адміністрації, суміщаючи таким чином, теорію з практикою у справах державного управління»; «римське право не є ані основним, ані навіть допоміжним в Росії (за винятком губерній прибалтійських), але сподіваємось, що вивчення якогось спеціального права не може дати більш фундаментальної основи юридичній підготовці, як ґрунтовне вивчення пандектів» [2]. М. М. Сперанський був переконаний в тому, що студенти з необхідністю мають засвоїти цивільне право Німеччини, німецьке судочинство, кримінальне право, кримінальне судочинство і судове слідство, державне право, сучасне міжнародне право, загальну теорію права або філософію права, оскільки «само собою розуміється, – зауважував М. М. Сперанський, – що вивчення цих галузей права, а особливо римського прав, буде супроводжуватися вивченням історії їх». На думку російської сторони навчання у німецьких університетах повинно було включати можливість відвідування лекцій з історії філософії, філософії історії, старожитностям грецьким і римським, загальної статистики, оскільки: «На основі висловленого раніше про можливе майбутнє призначення молодих людей, бажано, щоб вони були допущені, якщо це тільки буде можливим, до присутності час від часу при судочинстві у судових установах, з метою набуття цим шляхом більш позитивних знань про саме впровадження в судах, а також з метою ознайомлення з практичними деталями всього канцелярського порядку» [2].

За Миколи I була змінена програма підготовки російських юристів. Якщо раніше юриспруденція відносилася до морально-політичних навчальних дисциплін і особлива увага акцентувалася на філософських аспектах права, то відтепер за новою програмою студенти повинні були значну увагу приділяти вивченню чинного законодавства, а також пізнанню міжнародного і римського права. Ефективна реалізація задуманого значною мірою залежало від наявності кваліфікованих викладацьких кадрів.

На прохання російського уряду кураторство над російськими студентами «другої хвилі» взяв Карл Фрідріх фон Савіньї, що в подальшому значно вплинуло на орієнтацію російських романістів на німецькі традиції вивчення римського права. Життя і творчість цього представника історичної школи права припадає на час формування ідеї великої єдиної об'єднаної Німеччини, яка обумовлювала нагальну потребу створення єдиного загальнонімецького права. Результатом наукових спроб обґрунтування ідеї «єдиної правової Німеччини» у К.Ф. Савіньї стало повернення до життя класичного римського права [3]. Представники історичної школи закликали науковців «назад до джерел»: до вивчення історії римського права. Під впливом цього заклику цілий ряд молодих науковців направились у цю сферу і завдяки їм була науково побудована історія римського права, розробка якої продовжується і до тепер. Серед учнів К. Савіньї були відомі російські цивілісти А. Федотов-Чеховський і М. Крилов [1, с. 221–222].

Історія університетського вивчення римського права на території України розпочинається разом з відкриттям університетів. Київський університет став другим університетом, який був відкритий на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Існує думка про те, що відкриття університету Св. Володимира було пов'язане з вирішенням суто політичного питання – ослаблення польського впливу на культуру самодержавної Росії: «Щоб подолати польські впливи у Правобережній Україні, з метою русифікації цього регіону у Києві було засновано Університет Св. Володимира. Ідея заснування університету зародилася ще в середині XVIII ст., проте реалізовано її було лише у 1830-х роках, після придушення польського Листопадового повстання 1830-1831 років» [4]. Відкриття університету в Києві відбувалося на фоні сильного політико-економічного і культурно-освітнього протистояння з боку крупних польських магнатів (Браницьких, Потоцьких, Ржевутських, Чарторийських), які мали сильні позиції на Правобережній Україні. Саме цими політико-соціальними обставинами і пояснюється те, що Волинський ліцей (колишня Кремнецька гімназія) був перенесений до Києва, а на його базі заснований університет: 25 листопада 1833 року був затверджений Устав університету, а 15 липня 1834 року проголошений акт про відкриття Університету в Києві, на якому знак «особливого покровительства і в пам'ять великого просвітителя», присвоєно ім'я Св. Володимира.

Заняття на юридичному факультеті Київського університету імені Святого Володимира розпочалися у 1835 році, коли до Києва із різних наукових центрів (Кременця, Петербургу, Вільного, Харкова) прибули професори і викладачі – О. Міцкевич, К. Неволін, І. Данилович, С. Ортнатський. У дореформений період на юридичному факультеті було тринадцять кафедр: першопочатково – енциклопедії права, римського права, цивільного права і процесу, поліційного права, історії російського права, кримінального права і процесу, загальнонародного правознавства; пізніше – фінансового права, політичної економії і статистики, історії слов'янських законодавств, історії найважливіших іноземних законодавств – стародавніх і нових, міжнародного права [5, с. 208–209]. З 1835 і до 1839 року у Київському університеті римське право викладав брат відомого польського поета Адама Міцкевича – Олександр Міцкевич

(1807–1871): випускник Віленського університету, який до 1835 року викладав римське та литовське право у Кременецькому ліцеї, на основі якого і було створено Київський університет [6, С. 19]. Як магістр двох прав О. Міцкевич у Кременецькому ліцеї з 1829 року викладав цивільне і римське право, а найзначнішою його працею 20-х років XIX століття було дослідження «Який вплив могло мати римське право на польське і литовське» (1825). Варто зазначити, що викладання римського права в університеті Св. Володимира відбувалося у відповідності з розпорядженням міністра освіти – викладання римського права зосередити таким чином, щоб, пройшовши скорочено зовнішню історію римського права, вслід за тим пройти внутрішню історію його, в об'єм якої мають увійти інституції. Усі їх закінчити в першому півріччі, а друге півріччя присвятити пандектам, які викладати тематично скороченими. Олександр Міцкевич був сучасником таких російських цивілістів, як: Л. Цветаєв, Ф. Морошкін (Московський університет); Л. Камбек, А. Станіславський (Казанський університет). О. Міцкевич був завідувачем кафедри римського права і першим професором юридичного факультету. Ця кафедра за час свого існування забезпечувала викладання низки навчальних дисциплін: системи римського права (Загальної та Особливої частини), історії римського права, вступу до римського права, джерел римського права [6, с. 18]. Насьогодні ми не володіємо повною інформацією про науково-педагогічну спадщину цього талановитого романіста. За відгуками його колег, він був людиною зі «світлим практичним умом та енергійним характером» [7, с. 144]. У Київському університеті імені Св. Володимира О. Міцкевич викладав історію та систему римського права, користуючись власними записами та пропонуючи студентам оригінальні тексти джерел римського права. Слід зазначити, що для О. Міцкевича було характерним глибоке знання та використання у викладацькій діяльності творів відомих західноєвропейських мислителів (Гроція, Гаубольда, Савіньї, Кленце, Штектарда, Веркеніга, Мацієвського). Оскільки викладання курсу велося латиною, то на допомогу студентам О. Міцкевич уклав посібник «Русская терминология по римскому праву» [8, с. 6–14], бібліографію з римського права «Литературные пособия, представляющие по всем частям, входящим в состав полного курса римского законовещения, главнейшие сочинения» і «Обозрение науки римского законодательства и истории оного» [9, с. 1–32]. У 1839 році О. Міцкевич був переведений до Харківського університету, де і продовжив свою викладацьку діяльність.

У Харківському університеті (1835–1838 рр.) курс римського права викладав Олександр Федотов-Чеховський (1806–1892), який сформувався як науковець під впливом ідей Савіньї, викладених у праці «System des Römischen Recht». Докторська дисертація О. Федотова-Чеховського було присвячена дослідженню законів XII таблиць, і успішно захищена у Санкт-Петербурзькому університеті. За словами сучасника, у роботі молодого вченого «кожна глава є окремою монографією, яка заслуговує ступеню, що здобувається» [10, с. 12]. Ще в часи своєї роботи у Київському університеті О. Федотов-Чеховський уклав навчальний посібник «Начертание римского гражданского процесса».

В Росії XIX століття царським урядом визнавалося особливе значення римського права в сенсі його педагогічного потенціалу, оскільки окрім суто інформативного призначення (ознайомлення студентів із чинними у галузі цивільних правовідносин законами, теоретичним обґрунтуванням позитивних норм), римське право здатне впливати на формування у студентів особливих якостей: формувати вміння точно виражати юридичні поняття; розвивати юридичну творчість, яка необхідна як для практичної, так і для законодавчої діяльності; сприяти виокремленню і формуванню юридичного мислення, яке відрізняє юриста від представника іншої спеціальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кармазина О. Изучение римского права в России в первой половине XIX века по данным журнала Министерства народного просвещения / О. Кармазина // Древнее право. – 1998. – № 1 (3). – С. 220–230.
2. Томсинов В. А. Государственная власть и юриспруденция в России: уроки истории [Электронный ресурс] / В. А. Томсинов. – Режим доступа : <https://www.edu.garant.ru/books/history/411564/>.
3. Антология мировой политической мысли : в 5 т. – М. : Мысль. – Т. 3 : Европа. Америка: XVII-XX вв. / Нац. обществ.-науч. фонд. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
4. Шостак І. Професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира у 1834-1839 роках (національний аспект) [Електронний ресурс] / І. Шостак. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/>.
5. Київський університет імені Тараса Шевченка: сторінки історії і сьогодення. – К. : ВПЦ «Київський університет». – 1994. – 285 с.
6. Підпригора О. А. Римське право: [підруч.] / О. А. Підпригора, С. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 512 с.
7. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884 гг.) / под ред. В. С. Иконникова. – К. : Тип. импер. ун-та св. Владимира, 1884. – 818 с.
8. Известия об учених и литературных трудах профессоров... // ЖМНП. – 1847. – Ч. 53. – № 1. – С. 6–14.
9. Известия об учених и литературных трудах профессоров... // ЖМНП. – 1849. – Ч. 61. – С. 1–32.
10. Известия об учених и литературных трудах профессоров... // ЖМНП. – 1848. – Ч. 57. – № 1. – С. 1–22.